

Вілен Горський

БАТЬКО ВІТЧИЗНЯНОГО ЧЕРНЕЦТВА

В травні 2004 року виповнилось 930 років з дня, коли завершив свій земний шлях преподобний Феодосій Печерський. Саме він і вчитель його Антоній вшановуються як засновники Києво-Печерського монастиря. Подвиг святих насельників монастиря — наступників Антонія і Феодосія оспіваний в "Києво-Печерському Патерику", книзі, що за оцінкою М. С. Грушевського стала "тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства неустанно передрукованим твором старого нашого письменства, "золотою книгою" українського письменного люду"¹.

Немало сторінок Патерика присвячено опису подвигу киево-печерських ченців, що наслідуючи Антонія, демонстрували високі зразки героїчної аскези й мучеництва.

Перед нашим зором проходять Мойсей Угрин, котрий в муках й оберігає цноту свою од зазіхань хтивої полькени; Євстратій, розп'ятий у Криму; Никін Сухий, підданий жажливим тортурам у половецькому полоні, та багато інших.

І все ж таки є підстави твердити, що не цей, печерний, аскетико-героїчний шлях, яскраво репрезентований Антонієм, шлях, що сягав єгипетсько-сирійської чернечої традиції, був провідним у сукупному досвіді печерських подвижників.

Впадає в око, що автори "Києво-Печерського Патерика", за всієї поваги до Антонія, не вважали за потрібне присвятити його життю бодай один розділ збірки. Ще й більше, у складі давньоруської книжності не виявлено творів, присвячених йому. Перший із варіантів його Життя, відомий на сьогодні, датується 1635 роком. Він увіходить до складу виданого польською мовою в Києві "Патерикону" Сильвестра Коссова. Та чи й існувало взагалі в давнину таке Життя? Сучасні дослідники не дійшли одностайної думки щодо цього.

Не менш туманною є й історія канонізації Антонія. Поза всякі сумніви, його було канонізовано доволі пізно. Принаймні не раніше XIII ст., а то й наприкінці XIV ст. Перша звітка, яка дозволяє говорити про факт канонізації Антонія, датується 1394 роком. Саме тоді колишній чернець Києво-Печерської лаври єпископ Тверський

¹ Грушевський М. С. Історія української літератури. — Київ-Львів, 1923 р. — Т. 3, кн. 3, ч. 1. — С.114.

Арсеній побудував у заснованому ним Жолтиковому монастирі церкву на честь преподобних Антонія та Феодосія.

В усякім разі це є річ беззаперечна, що Антоній далеко поступається популярністю перед іншим засновником Печерського монастиря, його керівником і реформатором, наставником ченців Феодосієм. Вже невдовзі по смерті Феодосія (а сталася вона 3 травня 1074 року) пам'ять його як святого відзначається принаймні в Печерському монастирі. 1091 року мощі його переносять до церкви, яку почали будувати ще за життя Феодосія. 1108 року з ініціативи ігумена Печерського Феоктиста князь Святополк Ізяславич наказує митрополитові, щоб в усіх єпархіях ім'я Феодосія було вписано в поминальники. В давнину в них на літіях святкових після святих згадувались імена найшановніших живих і мертвих. Звичайно, цей акт як такий ще не означав загальноцерковної канонізації, але незабаром без додаткових розпоряджень встановлюється й ушанування преподобного Феодосія в повному обсязі. Без сумніву, це сталося значно раніше, ніж було канонізовано Антонія.

Доволі рано складається й житійна література, присвячена Феодосію. Першим її зразком є створене Нестором, певно, на початку XII ст., "Житіє Преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського". Включене з часом до складу "Києво-Печерського Патерику", воно по суті започатковує жанр монашого життя у вітчизняній книжній традиції.

По розваженні над тим, чому давньоруська традиція дає явну перевагу Феодосію перед Антонієм, Г. Федотов відзначає, що це не було випадковим. "В особі першого, — пише він, — Давня Русь знайшла свій ідеал святого, якому лишалася вірною впродовж багатьох віків. Преп. Феодосій — батько руського чернецтва. Всі руські іноки — діти його, мають на собі його фамільні прикмети. Згодом у руському чернецтві постануть нові напрями духовного життя, та образ св. Феодосія не потьмяніє ніколи"².

Це є істотним, що риси, якими позначено подвижницьке життя Феодосія та його наступників, оспіваних у "Києво-Печерському Патерику", є виразно співзвучні з іншою, відмінною од лінії Антонія, християнською чернечою традицією — палестинською. Саме тут і виявляються найголовніші ознаки образу аскетичної моралі, як його подано в Патерику, а найперше Несторовому "Житті Феодосія".

² Федотов Г. П. Святые древней Руси. — Париж, 1989. — С. 33.

Це Житіє від інших, відрізняє, зокрема, підкреслена увага до дитячих і юнацьких років святого. Вже тоді в житті Феодосія Нестор убачає риси, які служать моральною наукою для спадкоємців його подвигу.

Народився Феодосій у невеличкому місті Василеві, заснованому Володимиром Святославичем на відстані "50 поприщ" од Києва. Батки його, повідомляє Нестор, були "въ вірі христіанстїй живуца и всякым благочестїєм украшена"³. На восьмий день ієрей нарік його Феодосієм ("відданий Богові"), бо "сердечнима очима" прозрів у немовляті прагнення віддатися на служіння Господові. Власне молодечі літа Феодосія в переказі Нестора й мають засвідчити вроджене поривання святого до "убоження".

Тут варто звернути увагу на цей момент, оскільки він, на мою думку, особливо вирізняє житіє Феодосія з поміж більшості інших поширених на Русі агіографічних творів присвячених подвигу святості. Це має безпосереднє значення для розуміння спрямованості аскетичної моралі в давньоруській культурі. Адже аскетична мораль навчає як досягти бажаної мети "убоження", уподібнення Богові. Святість характеризує вищий ступінь результату, що його досягає людина, яка свідомо обрала й пройшла весь можливий шлях, що відділяє недосконалу тварну людину від Бога як абсолютної досконалості. Тим то, як правило, до пантеону давньоруських святих входили ті, що яскраво демонстрували зразки подолання власних гріховних пристрастей в ім'я вільного вибору істинного Бога як абсолютної мети, наближення до якої визначає дійсний зміст життя спрямованого на подолання гріховних вад і пристрастей тварної природи або засвідчував переможне завершення героїчних зусиль до уподібнення Богові. Результатом цих зусиль ставав перехід в "світ інший", розрив зі світом земним — чи шляхом свідомого й вільного вибору смерті тілесної, як вчинили надзвичайно шановані на Русі святі страсотерпці Борис та Гліб, або духовного відособлення, усамітнення, що його обирає подвижник, ізолюючись від оточуючого світу.

Але, чи неодмінним результатом послідовного слідування наставнам аскетичної моралі має стати втеча від земного світу? Звичайно ж, ні. Саме на обґрунтування такої відповіді й спрямовано оповідь про житіє Феодосія. Адже від початку він приходить в цей світ вже переображеним, він — вже обраний Богом і приходить він в світ земний не заради того, щоб вмерти, а щоб жити в ньому.

³ Тут і далі: Патерик цитуватиметься за виданням: Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. — К., 1931 р.

В оповіді Нестора Феодосій від раннього дитинства не потребує морального переображення. Кожний крок його життя позначено внутрішньою органічною потребою вчинку, що цілком відповідає ідеалам аскетичної моралі.

Феодосій змалку вирізнявся з поміж однолітків. Він — "не від світу сього", його не ваблять дитячі забави. Натомість він щодня ходить до церкви й уважно слухає Божественне Писання. Тож коли його віддали в науку, то він опанував її дуже скоро: "якож всім чюдитися о премудрости и разумі дітища и о скорім его ученіи".

З дитинства він мав звичай, який лишився незмінним на все життя, носити "худі ризи". За словами Нестора, "одежда же его бяше исплатана". Не раз пробували батьки примусити його надіти нову одягу, та все дарма. "Худі ризи" для Феодосія — то не зовнішня демонстрація смиренності, а внутрішня потреба. Особливе служіння, яке вибирає собі Феодосій після смерті батька, також пов'язане з цим.

Отрок мав тоді 13 років. "И оттоді, — оповідає Нестор, — паче начать на труды подвижніи бывати, якож исходити ему съ рабы своими на село ділати съ всяким смиреніем". Такий вибір, як згодом і праця над випіканням проскур, наразився на спротив його матері — жінки владної, котра стоїть на сторожі родинної честі та гідності, що їх уражають, нібито, витівки сина. Але Феодосій усіляко її переконує, що здобути спасіння можна лишень на шляху, на який покликуює його земний подвиг Христа: "Послушай, о мати, молю ти ся. Господь Богъ наш Ісусъ Христосъ самъ поубожися и смирися, нам образъ дая, да и ми его ради смиримся, паки же поруганъ бысть, и оплеванъ, и заушаем, и вся претръпі нашего ради спасенія: кольми паче лепо есть нам тръпіти, да Христа приобрящем".

Прагнення прилучитися до земного життя Христа спонукало юнака до втечі з прочанами, котрі йшли на поклоніння святим місцям, "идіже Господь нашъ плотію походи". Але його спіткала невдача, бо на третій день мати перейняла його і повернула додому. От тоді саме Феодосій і береться до випікання проскур: вони ж бо уособлюють тіло Христове, і через це він відчуває себе обранцем, котрого Господь сподобив "яко... ділателя быти плоти своей".

Коли ж і тут мати перешкодила його намірам, він утікає до Києва, де Антоній постригає його в ченці. Дізнавшись про це, вперта жінка подалася за ним, дісталася до печер київських і звернулася до самого Антонія: мовляв, хай дозволить їй побачити сина.

Несторове Житіє докладно описує сповнений драматизму епізод, коли молоденький чернець нізащо не хоче вийти до матері. Тільки Ан-

тоній довгими умовляннями зміг переконати його відступитися од свого рішення.

Такий сюжет є взагалі характерний для християнської патерикової традиції. Оповідання про Федора Освяченого, Пимена, Симеона Столпника та багатьох подібних до них принесли на Русь образ суворого молодого інока, котрий цілком посвятився служінню Богові й відцурався всього мирського, нехай би то був навіть кровний зв'язок з найдорожчою в світі людиною — рідною матір'ю. Тільки ж психологічне вмотивування відмови Феодосія бачити матір у Несторовій оповіді зовсім не є повторенням цієї традиції. Тут нема цього жорсткого неприйняття материнської любові та зречення свого синівського чуття, навпаки, є побоювання, що ця земна любов переможе любов до Бога. Феодосій іде на побачення з матір'ю, але ця зовнішня поразка на шляху служіння Богові обертається перемогою. Йому вдається переконати матір, котра не мислить свого життя далеко від сина, постригтися в жіночому монастирі в тому ж таки Києві.

Таким чином, любов до ближнього не відкидається заради любові до Бога, а зливається з нею в органічну єдність. Закон любові до Бога через любов до ближнього свого — ось та максима життя, яка визначає весь наступний шлях Феодосія. Цей моральний ідеал, оспіваний у Несторовому "Житті Феодосія", доволі рано включеному до складу Патерика, був як сюжетний стрижень, навколо якого нав'язувались різноманітні проложні оповіді.

Через втілення принципу любові до Бога і ближнього Феодосій всім досвідом власного чернечого життя стверджує ідеал смиренномудрості як фундаментальної засади християнської моралі.

Згідно з християнським світорозумінням, людина покликана до дійової участі у відновленні світової гармонії (початкового моменту смиренності), порушеної з вини гордині, цього хибного, неправедного самоствердження істоти тварної, бездуховної. Славолюбство — то вияв гордині. Саме їй протистоїть смиренномудрість, яка охоплює зміст істинного духовного життя в усьому його обсягові — од витоків до результатів. Без смиренномудрості, за цим уявленням, не є можлива ні початкова досконалість — страх Божий, ні кінцева любов до ближнього і до Бога. Смиренномудрість розглядалася як передумова і водночас здобуття благодаті Святого Духа — кінцевої мети кожного християнина.

Тут актуалізується суттєвий з огляду вимог аскетичної моралі ідеал "послідування", наслідування Христу. Адже прагнення уподібнитись Богові не може обмежуватись зреченням земного, відокремленням себе від

гріховного, людського. Христос прийняв страждання в ім'я спасіння людей, заради властивої йому любові до людини. Тим то сенс аскетичного подвигу полягає в активній діяльності заради спасіння ближнього. Важливо кожен крок свого життя здійснювати "слідом" за Христом в ім'я любові до ближнього. "Ідея "послідування" Христу, — зазначає С. Зарин, — більш прямо вказує на аскетичний момент морального уподіблення Христу, акцентуючи передусім на елементі активності, подвигу, боротьби... переносячи в себе таким чином весь зміст життя Христа, віруючий представляє в самому собі образ Спасителя, стає його відображенням"⁴.

Смиреномудріє не лише визначає зміст земного життя, а й ставлення до смерті.

У свідомості давньоруської епохи смерть сприймається не просто як конкретна межа, що означає завершення земного існування людини та перехід її до загробного життя, де на людину чекає віддяка за все добре і кара за зле, вчинене нею на землі. Не менш важливим є сприйняття смерті як міри постійної моральності буття людини в її земному житті. Йдеться про смерть як про існування, позбавлене ознак "дійсно людського". В цьому зв'язку показовими є роздуми Феодосія, що наводяться в Житті його, про шлях "у породу", тобто до "справді людського", того, що притаманне людині "від роду" її і не порушене гріхопадінням. Шлях святості подвижника аскета власне й сприймається як подолання смерті через "справді людське", яке відповідає вищим вимогам аскетичного морального канону, накресленого Богом. Закликаючи братію "взвратиться от злѡбъ наших и от путей лукавых", Феодосій роз'яснює, що так ми "пойдем по пути Господню, вѣдущему ны въ породу". Таке навернення можливе шляхом спокути: "покаяніе бо єсть ключъ царства небснаго, бес того бо не удѡбъ жити никому же, покаяніе єсть путь, вѣводяй в породу".

Неухильне додержання такого правила забезпечує святому перемогу над смертю у широкому розумінні цього слова. А звідси — й ставлення до смерті як до конкретного акту, що позначає край земного існування. Сама по собі смерть вважається жаданим звільненням з "полону земного", яке знаменує входження в нове, вище життя. Так сприймається смерть святого праведника всіма, хто оточує його, для кого є безсумнівною святість померлого. У включеній до складу Патерика "Похвалі Феодосію" про його смерть сказано так: "Радости бо єсть день и веселіа, егда мужъ праведень и преподобень конецъ житіа въсприем-

⁴ Зарин С. Цит. твір. — С. 69–70.

леть, егда покой трудовъ своих узреть, егда печаль оставя и на веселіе грядеть, егда землю оставивъ и земнаа вся, на небеса идеть, егда челоуки оставль и съ аггелы въдворяється и Бога зрїти сподобляется".

Але чуття самого святого перед лицем смерті не можуть бути такі однозначні. Адже смиренномудрість не дозволяє йому впасти в гординю й у власній свідомості підносити себе понад усіма іншими. Тому смертний час для нього є передовсім покірливе чекання Божої волі. Він не тікає від смерті, але й не старається наблизити її мить. Смерть, як і все в його житті, переживається як здійснення Божої волі, втручати́ся в яку він не може.

Нікола Святоша (колишній князь Чернігівський, один з героїв Патерика) у відповідь на застереження лікаря, що, мовляв, якщо хворий не виконуватиме його приписів, на нього чекає смерть, говорить: "Мні же умрети за Христа — придобітєніє єсть". Прикметною щодо цього є й бесіда Феодосія з варягом Шимоном, зміст якої переповідається у Слові першому Патерика (йдеться про варяга Шимона, на пожертву якого було збудовано Успенський собор). Коли Шимон звернувся до святого Феодосія з проханням, щоб він поблагословив його за свого життя і був йому заступником після своєї смерті, той, посилаючись на власне "убожество", висловлює сумнів щодо можливості виконати таке прохання. Він не певен, що після смерті своєї матиме силу святого. На це Шимон заперечує — адже сам Господь, котрий явився варягові у видиві, назвав Феодосія преподобним. Та й цей аргумент не може похитнути смиренності святого, і він пропонує перевірити, чи й справді праведність Шимона щодо його святості є справедлива. Якщо, коли він, Феодосій, "відійде" од земного життя, церква владнається і статуй, здані їй, діятимуть, тоді й справді Феодосій має "дерзновение у Бога". Що ж до нинішнього дня, то святий не відає, "аще приата ми єсть молитва", тобто чи доходить до Бога його молитва.

У цьому наочний приклад моральної позиції смиренномудрості, яку обстоювала євангельська традиція на противагу постулатам "натуральних" релігій. Цю відмінність виразно бачимо у відомій притчі про фарисея та митника (Лк. 18, 9 — 14).

У "натуральній" релігійній свідомості уявлення про праведність було таке: об'єктивний і безсторонній Божий суд гарантує людині винагороду за добрі діла, які піддаються точному вимірові. Той, у кого добродійних учинків більше, натурально, усвідомлює себе вищим від інших людей — грішників. Цей підхід відповідає тому типові духовності, що в євангельській притчі її репрезентує фарисей. Він убачає реалізацію наслідків власного подвижництва в усвідомленні своєї святості, що ставить його понад усіма іншими людьми — грішниками. Праведність по-

движника в його очах відтіняє гріховність інших людей. Тому фарисей дякує Богові за те, що він не такий, як інші люди — здирники, неправедні, перелюбники.

Але те, що є мудрим для "натуральних" релігій, заперечується релігією Нового Заповіту. Тут моральна позиція має за підґрунтя розуміння глибини людського гріхопадіння: всі добродійні вчинки людини — не більш як жменька землі в зрівнянні з безоднею. От через що людина у своєму прагненні до спасіння повинна покладатися не так на сукупність своїх добрих діл, як на милосердя Бога, що він єдиний може обернути всі гріхи людські на жменьку землі. Тим то у притчі про фарисея та митника є більше виправданий не фарисей, котрий поститься двічі на тиждень і дає десятину з усього, що тільки надбає, а митник, котрий є свідомий своєї гріховності та смиренно просить милості в Бога.

Оцим саме й зумовлюється духовна інтенція, яка характеризує Феодосія: що більше добродійних кроків зробила людина, то менше вона підноситься у власних очах. Подвиг справжньої добродійності — в підкреслено антиіндивідуалістській інтенції, що подвигає взяти на себе тягар відповідальності за гріхи цілої людськості. В цьому — чи не найголовніший моральний урок етики смиренномудрості, як виразної характеристики того типу аскетичної моралі, що його стверджував власним життєвим досвідом Феодосій.

У "Похвалі Феодосію" говориться про два шляхи святості. Перший з них персоніфікований "апостолом нашим, посланним от Бога, князем Владимиром: сам Бога познав святым крещеніем и намъ того показавъ, покровъ невиденіа от душъ наших отъять". "Другый же путь, иже Христос учеником показа, рекъ: "аще кто оставить отца и матеръ, грады и села, стократицею прииметь зде в будущій вѣкъ царство небесное". Цим шляхом і пішов Феодосій. Здійснення його можливе через друге хрещення — чернецтво.

Саме за те і славлять Феодосія, що він є фундатором традиції чернецтва на Русі. "Беша бо и прежде сего отходяще от мира и узким путем грядуще, — роз'яснюють автори Києво-Печерського Патерика, — но от сего чинь и устроение всім въ Русій монастыремъ предасть. Ни бо инъ никто же съвершенаго умръщвеншъ преже его показа, яко же сей съ учителем своим, блаженнымъ Антоніемъ".

Тут багато важила й духовна спадкоємність: Феодосій "ревноваше Великому Феодосію, обычаем и житіем подобяся житію его и послѣдствау пребыванію его". Йдеться про християнського подвижника V—VI ст., котрого вшановували саме як засновника чернецтва в Палестині.

Пафос учення Феодосія, як воно викладене в Патерику, передає заклик святого: "взненавидим мира сего". Він пристрасно перекоонує, "яко ничто же есть свѣтъ сей маловременный". Учні й наслідувачі Феодосія, оспівані в Патерику, відзначаються насамперед тим, що "небрегоша земных, но весь умъ имуще къ небеси". Розрив з усім земним на шляху до святості є неминучий, і це багаторазово підкреслюється у сповнених драматизму оповідях про конфлікт праведників з найближчими людьми: Феодосія — з матір'ю, Варлаама — сина "первого у князя в боярех Іоанна" — з батьком.

Найвищим виразом зречення світу є пустельництво. До цього ідеалу поривався перший митрополит-русич Іларіон, про якого в Патерику сказано, що будучи "муж благочестивъ", він викопав собі печерку "малу дву сажень" і всамітнися в ній, "псалмопеніе пояше, моляшеся Богу в тайні". Таким змальовано й святого Антонія, котрий, "не терпя всякого мятежа и мльвы", під кінець життя пішов "на ин холм", де й пробував у самітництві. Але усамітнення — не самоціль.

Відзначаючи прикмети богообраності Феодосія, автори Патерика найперше підкреслюють його добротинність. Києво-Печерський монастир славу свою здобув найголовніше тому, що тут "блаженный отець нашъ Феодосіе просияв паче солнца добрыми ділы". При цім добрі діла не обмежуються лише чернечими подвигами аскетичного життя, чатуванням і молитвою, а передбачають активну діяльність, спрямовану на добро ближнього. Адже ж не випадково центральним героєм Патерика є не Антоній з притаманним йому потягом до пустельництва, а саме Феодосій, далекий од уявлення про образ анахорета, відстороненого від довколишнього земного життя. "Пошана до Антонія, засвідчена літописом, — зазначає з цього приводу Ю. Ісіченко, — зводиться, власне, лише до визначення однієї його заслуги — заснування чернечого осередку, чого аж ніяк не досить для переростання у розвинений культ. Його індивідуальні аскетичні подвиги не могли на час давньо-руського середньовіччя зображуватися як предмет наслідування"⁵.

На відміну од Антонія, Феодосій постає в Патерику передовсім як енергійний організатор великого монастирського господарства. Він керує зведенням храму, келій, господарських будівель, залучає багатих людей до всілякої помочі монастиреві й заступництва. До нього звертаються в повсякденних справах обителі, коли, скажімо, бракує хліба та

⁵ Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні. — К., 1990. — С. 30.

борошна для ченців, меду — для гостей, вина та олії — для церковної відправи. Феодосій бере участь у політичному житті, зокрема втручаючись у свару поміж князями Ізяславом та Святославом.

Для того, щоб підкреслити смиренномудрість святого, автори Патерика відзначають осібню, що він не обмежувався керівництвом чернечою братією, а й сам не цурався будь-якої праці, "ділаа по вся дньи руками своима". Феодосій замішує тісто й випікає хліб у пекарні, носить воду з колодязя, заготовлює дрова для потреб монастиря, чим власне й виявляє "смирение истинное, и кротость велику, о семь бо подражаав Христа, истиннаго Бога".

У такому розумінні смиренномудрості — своєрідна етична позиція. Згідно з нею, спасіння душі, очищення її треба шукати не в усамітненні, відособленні од світу. Навпаки, центр свого внутрішнього буття треба покласти зовні, у світі благодатної реальності спілкування з іншими людьми і загальнолюдськими духовними цінностями. Досягнення цього є можливе через любов до ближнього і Бога. В цьому й полягає суть уроку, який дає наступним поколінням преп. Феодосій Печерський.

Цей урок неперехідного значення вимог аскетичної моралі для нашої культури. Він вчить, передусім, характеру розвитку культури, де кожне воскресіння передбачає своєю передумовою хресний шлях Підкреслюючи цю думку, Б. Гудзяк зазначає: „В творенні живої культури необхідна аскеза. Аскеза як витримка та вміння вистраждати те, що твориться... Аскеза та подвиг — тільки ними рухається культура”⁶.

⁶ Гудзяк Б. Аскезою та подвигом. — „Комендар”, червень, 2004. — С. 8.